

Մադոնա Մարտիրոսյան

ՀՊՄՀ

madona.martirosyan.94@list.ru

**ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԸ ՀՌՈՄԵԱՑԻ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԻ
ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ**

Մ.թ.ա. I դարի 90-70-ական թվականները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավել: Այդ ժամանակ Հայաստանը բռնել է արտաքին նվաճումների ուղին՝ ստեղծելով աշխարհակալ տերություն Առաջավոր Ասիայում: Եվ դա եղել է Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) օրոք: Պատմագրության հայացքը միշտ էլ բևեռված է եղել հայ ժողովրդի պատմության այդ իրողությանն ու ժամանակի ականավոր հայ գործչին՝ Տիգրան Բ-ին: Հնում նա դարձել էր անտիկ հունա-հռոմեական պատմագրության ակնդետ ուշադրության առարկան, և նրա ժամանակաշրջանի մասին այնտեղ գտնում ենք ավելի շատ տեղեկություններ, քան հայ ժողովրդի պատմության որևէ այլ շրջանի վերաբերյալ: Քանզի տեղեկությունների առատությունը նպաստում է իրադարձությունների ավելի համընդգրկուն շարադրմանը, ոչ թե դժվարացնում: Օրինակ, Հայաստանի և Հռոմի միջև տեղի ունեցող մրցակցության պայմաններում անտիկ հեղինակների զգալի մասը հանդես է եկել որպես հռոմեական զորավարների գովերգու:

Սկզբնաղբյուրներում Տիգրան Մեծի պատմությանը նվիրված ամբողջական երկ չի պահպանվել, սակայն հստակ է, որ Հայաստանի և Հռոմի հարաբերությունները տարբեր հեղինակների կողմից դիտարկվել են: Առաջին պատմական երկը գրվել է հայոց արքայի պալատական պատմագիր Մետրոդորոս Սկեպսացու (մահ. մ.թ.ա. 71 թ.) կողմից, այնուհետև Պոմպեոսի արշավանքի մասնակից Թեոփանես Միլիթացու, անցքերի կրտսեր ժամանակակից Սալլուստիոսի (86-35 թթ.), Տիտոս Լիվիոսի (մ.թ.ա. 59-

մ.թ. 17), Ստրաբոնի (մ.թ.ա. 63-մ.թ. 19), Տիմագենես Ալեքսանդրացու, Պոմպեոս Տրագոսի և այլոց երկերում: Ցավոք, նշված բոլոր հեղինակների աշխատությունները հիմնականում չեն պահպանվել: Ժամանակակիցներից միակը, որի վկայությունները պահպանվել են՝ Կիկերոնն է¹:

Մեր այս հոդվածում կներկայացնենք երկու հեղինակների հոմեոպաթի Կիկերոնի և հույն Պլուտարքոսի աշխատությունները:

ԿԻԿԵՐՈՆ

Կիկերոն Մարկոս Տուլիոսը (մ.թ.ա. 106-43) հոմեոպաթի հոետոր էր, քաղաքական գործիչ, գրող: Ունեցել է ժամանակի ամենահարուստ գրադարանը, որը կարգավորել է Տիրան Հայկազնը: Մեզ են հասել նրա 58 ճառերը, ճարտասանական, քաղաքական, փիլիսոփայական պատմական բնույթի 19 տրակտատ, շուրջ 800 նամակ: Հայերեն հրատարակվել են նրա «Յադագս Պատշաճից» (1845 թ., թարգմանությունը Մ. Ավգերյանի), «Ղեղիոս կամ վասն բարեկամութեան առ Տ. Պոմպոնիոս Ատտիկոս» (1852 թ., թարգմանել է Հ. Չազրճյանը), ինչպես նաև՝ Ս. Նազարյանը («Հյուսիսափայլ», 1859 թ.) և այլն²:

Կիկերոնը իր «Գնեսու Պոմպեոսի գերագույն հրամանատարության մասին» ճառում գրում է. «Երկու հզոր թագավորներ՝ Տիգրանը և Միհրդատը, ձեր դաշնակիցների և հարկատուների դեմ ելան: Առաջինը, որ թողնվել էր հանգիստ, իսկ երկրորդը՝ մեր կողմից մարտահրավերներ զգալով, կարծեցին, որ առիթ է ստեղծվել գրավելու Ասիան: ...իր թագավորությունից հեռացվել է թագավոր Արիոբարդանը հոմեոպաթի ժողովրդի բարեկամն ու դաշնակիցը: Ամբողջ Ասիային է սպառնում այդ արքաների նեխուժումը, ովքեր ոչ միայն ձեր ոխերիմ թշնամիներն են, այլ ձեր

¹ Տե՛ս **Մանասեթյան Ռ.**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 4-5:

² Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 12, Երևան, 1986, էջ 163-164:

դաշնակիցների և բարեկամների թշնամիները»³: Կիկերոնը մ.թ.ա. 66 թվականին Հռոմի սենատում հանդես եկած իր այս ճառով փորձում է ասել, որ Հռոմը՝ դուրս գալով այս երկու հզոր թագավորների դեմ, կարող է գրկվել այն տուրքերից, որոնք ստանում էր իր դաշնակիցներից, օրինակ՝ Բյութանիայում, որը հանդիսանում էր Հռոմի պրովինցիան, որտեղ հրկիզվել էին շատ գյուղեր: Ըստ այս ճառի՝ պետք է պահպանել Տիգրանի և Միհրդատի հետ բարեկամական և դաշնակցային կապերը, այլապես նրանց հարձակումները կարող են կործանարար լինել Հռոմի և իրենց դաշնակիցների համար:

Նույն այս ճառում Կիկերոնը ասում է. «Մեր իմպերատորները կովել են այս թագավորների դեմ և վերադարձել են տուն հաղթանակի նշաններով, բայց ոչ հաղթանակով: Հաղթահանդես է նշել Լուցիոս Մուլլան, հաղթահանդես է նշել Լուցիոս Մուրենան, երկուսն էլ քաջակորով մարդիկ և ականավոր իմպերատորներ, բայց նրանք նշում էին իրենց հաղթահանդեսը այնպես, որ Միհրդատը հետ շարտված և պարտված՝ շարունակում է թագավորել: Բացի այդ, այս իմպերատորներին կարելի է գովաբանել իրենց արածի համար, ներել նրանց այն, ինչ նրանք չեն կարողացել կատարել»⁴: Այս տողերը պետք է բնաբան ծառայեն Լուկուլլոսի և նրա նմաների մասին գրված և գրվելիք աշխատանքների համար:

Լուկուլլոսի քաղաքական ընդիմախոսների սադրանքները նրան մղեցին արկածախնդրության, և նա՝ չունենալով Հռոմի սենատի համաձայնությունը, մ.թ.ա. 69 թվականին ներխուժեց Հայաստան: Եվ այդ չհայտարարված պատերազմի հարուցած ծանր հետևանքների համար Հռոմի սենատը մ.թ.ա. 66 թվականին ստիպված եղավ Լուկուլլոսին ժամանակից շուտ կանչել գլխավոր զորավարի պաշտոնից⁵: Հակոբ Մանանդյանը այսպես է

³ Цицерон. Речи. Речь о предоставлении империи Гнею Помпею. О манилиевом законе на форуме 66 г. II, 4/, в двух томах I, годы 81-63 до н.э., Москва, “Наука”, 1993, с. 168.

⁴ Նույն տեղում, III, 8:

⁵ Մուշեղյան Ա., Մ.թ.ա. I դարի հայոց աշխարհակալ Տիգրան Մեծը՝ անտիկ հռչակավոր ճարտասան և Հռոմի սենատոր Ցիցերոնի գնահատմամբ, Վանաձորի շ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի կողմից կազմակերպված

գրում. «Լուկուլլոսի հետ ճակատամարտում Տիգրանը գործադրել է մարտավարության հին եղանակը, այսինքն՝ ցանկացել է ոչ թե վճռական մարտի բռնվել, այլ հարված հասցնել թշնամուն գետից անցնելու ժամանակ: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետաձիգ արագաշարժ ձիավորները ջարդ էին տալիս թշնամուն»⁶:

Կիկերոնը, ինչպես նշվեց, միակն է, ով եղել է նկարագրվող դեպքերի ժամանակակիցը, որ համարձակվում է իրերը կոչել իրենց անուններով և խոստովանել Լուկուլլոսի «կրած ծանրագույն ռազմական պարտությունը»: Ոչ պակաս կարևոր է նաև Կիկերոնի մյուս վկայությունը, որ այդ ծանրագույն պարտությունը Հռոմի զորավարը կրել է երկու միացյալ հզորագույն արքաների՝ Տիգրանի և Միհրդատի դեմ մղած պատերազմում: Կիկերոնը ասում է. «Ես դիտմամբ լռելու եմ շատ ուրիշ հանգամանքների մասին, բայց ինքներդ կռահում եք դրանք և հասկանում, թե որքան դժվարին պիտի լինի մի պատերազմ, որը միացյալ ուժերով մղում են հզորագույն արքաները, շարունակում են մեր դեմ արդեն ապստամբած ժողովուրդները, սկսում են դեռևս կռվին չխառնված ցեղերը»⁷:

Կիկերոնը հիշատակում է նաև սենատի ընդունած այն վճիռը, ըստ որի՝ «Ձեր հրամանի համաձայն հիշեցնում է նա քվիրիտներին, քանի որ դուք, հետևելով հինավուրց ավանդությանը, անհրաժեշտ համարեցիք կառչել նրա իմպերիումի տնոդությանը, նա արձակեց այն զինվորներին, որոնց ծառայության ժամկետը լրացել էր, իսկ մնացյալին հանձնեց Մանիոս Գլաբրիոնին»: Վերջինս Լուկուլլոսից հետո նշանակված նոր իմպերատոր էր,

միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու՝ նվիրված Պոդոս Խաչատրյանի ծննդյան 90-ամյակին, Երևան, 2020, էջ 96-98:

⁶ Մանանդյան Հ., Տիգրան Բ և Հռոմը, Յերեվան, 1940, էջ 154:

⁷ Կիկերոնի այս մտքի վերաբերյալ Ալբերտ Մուշեղյանը գրում է նաև. «Ցիցերոնը անկասկած ակնարկում է Սպարտակի գլխավորած ստրուկների ապստամբությունը, որը ցնցեց ամբողջ հռոմեական պետությունը: Եվ միայն Ք.ա. 71 թվականի զարնանը սենատը Սպարտակի դեմ ուղարկեց Կրասոսին 60 հազարանոց զորքով: Եվ այդ ճակատամարտում Սպարտակը ընկավ հերոսի մահով» (տե՛ս Մուշեղյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 113):

որի անգործության պատճառով Կիկերոնի առաջարկով սենատը իմպերատոր նշանակեց Պոմպեոսին: Այստեղից էլ հասկանալի է դառնում Գնեոս Պոմպեոսի հարգալից վերաբերմունքը Հայաստանի ալեհեր արքա Տիգրան Մեծի նկատմամբ, որը պայմանավորված էր սենատի ընդունած խիստ որոշմամբ Լուկուլլոսի վերաբերյալ և սենատի կողմից նոր իմպերատորին տրված էր հանձնարարություն ամեն կերպ բարելավել Հռոմի հարաբերությունները Հայոց արքայի հետ⁸:

Կիկերոնը *«Ի պատշաճություն Պուբլիոս Սեստիոսի»* ճառում է. «Քանի որ նա թագավորում էր, այնտեղ վերջերս մենք ինքներս ծանր և երկարատև պատերազմ ենք վարել հայոց արքա Տիգրանի դեմ»: Ճառի այս դրվագը բովանդակում է հետևյալը՝ հայ-հռոմեական պատերազմը ծանր էլք է ունեցել Հռոմի համար, ինչը թույլ է լալիս եզրակացնել, որ Հռոմը ընդունում է այդ փաստը:

«Քանի որ նա մեր դաշնակիցների հանդեպ իր ապօրինություններով, կարելի է ասել, գնաց մեր հետ պատերազմի: Նա ինքը եղել է մեր երդվյալ թշնամին, և բացի դրանից իր ուժերով և իր թագավորությունում պաշտպանում էր Միհրդատին՝ մեր տերության ռիսերիմ թշնամուն: Տիգրանը ամեն դեպքում մնացած գործի հետ պաշտպանեց թշնամանքը և նախկին մտադրությունները մեր հանդեպ»⁹: Այստեղ արտացոլված է հռոմեական սենատի այն դիրքորոշումը, ըստ որի մ.թ.ա. 69-68 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմի մեկնարկը տվել է Տիգրան Մեծը իր գործունեությամբ (այսինքն՝ Միհրդատին չհանձնելով Հռոմին, որը առիթ էր, ոչ թե պատճառ Հռոմի համար), նպատակ ունենալով վերացնել Հռոմի ազդեցությունը Արևելքում, ինչն էլ Հռոմում դիտվել է որպես հայոց արքայի կողմից թագավորության համար պայքար:

«Գնեոս Պոմպեոսը տեսնելով նրան իր ճամբարում, գետնին փռված, խնդրեց բարձրանալ նրան և նորից նրա գլքին դրեց արքայական թագը, որը արքան հանել էր գլխից՝ պահանջելով կա-

⁸ Նոյն տեղում, էջ 114:

⁹ Циперон. Речи. В защиту Публия Сестия XXVII, 58/, в двух томах II, годы 62-43 до н.э., Москва, 1993, с. 122-123.

տարել որոշակի պայմաներ: Պոմպեոսը հրամայեց նրան թագավորել և որոշեց, որ նրան նստեցնելով արքայական գահին կլինի ոչ պակաս փառավոր գործ, քան նրան շղթայելը»¹⁰: Տիգրան Կրտսերը՝ Տիգրանի որդին կարող էր ծնկել Պոմպեոսի առաջ, բայց ոչ երբեք Տիգրան Բ Մեծը, ինչպես նշում են հռոմեական պատմիչները, և այս վիպականացված նյութը հետագայում կրկնվում է գրեթե մյուս բոլոր պատմիչների մոտ: «Ինչպես գիտենք և այդպես հայոց արքան, որը ինքը ևս եղել է հռոմեացի ժողովրդի թշնամին, և ընդունեց նրա ոխերիմ թշնամուն իր թագավորություն, մեր հետ մարտնչեց, մտավ կռվի մեջ, քիչ մնաց վիճեր արքայության համար, այժմ թագավորում է, մինչդեռ իր խնդրանքով նա հասավ ընկերոջ և դաշնակցի անվանը, որը վիրավորեց զենքով, իսկ Կիպրոսի դժբախտ արքան, որ միշտ մեր ընկեր դաշնակիցն էր, որի մասի ո՛չ սենատը, ո՛չ մեր կայսրերը երբևէ չեն տեղեկացվել որևէ լուրջ կասկածի մասին, եղել է, այսպես ասած, «կենդանի և տեսանելի», վերցվել է գանձարանից իր ողջ կարողությունով: Ինչպես կարող են մյուս թագավորները վստահ լինել իրենց ճակատագրին՝ տեսնելով, այս չարաբաստիկ տարվա օրինակը, որ ցանկացած տրիբունի ու մի քանի հարյուր վարձկանների օգնությամբ կարելի է նրանց զրկել ունեցվածքից և խլել թագավորությունը»¹¹: Ճառի այս հատվածը բովանդակում է հետևյալը, որ դեռևս մինչև իր կյանքի վերջին տարիները Տիգրան Մեծը թագավորում էր Հայաստանում (մ.թ.ա. 55), բացի այդ ոչ թե Հայոց արքան է խախտել Պոմպեոսի հետ դաշնակցի և բարեկամի պայմանը, այլ Պոմպեոսը, որը Տիգրան Կրտսերին ձերբակալելով տարել է Հռոմ: Այն դեպքում, երբ Կիկերոնը նշում է, թե ինչպես են վարվել Կիպրոսի արքայի հետ, երբ նա ոչ մի անօրեննություն չէր գործել Հռոմի դեմ:

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍ

Պլուտարքոս Քերովնացին՝ Լուկիոս Մեստրիոս Պլուտարքոս (մոտ. 46 թ. - մոտ. 127 թ.) հույն պատմիչ էր, կենսագիր և փիլիսոփա:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

փա, հոռմեական նվաճողական քաղաքականության ջատագով: Պլուտարքոսի բարոյափիլիսոփայական և պատմագիտական հայացքները արտահայտված են նրա «Բարոյականք» և «Ջուգահեռ կենսագրություններ» աշխատություններում: «Ջուգահեռ կենսագրություններում» շարադրել է հին աշխարհի հայտնի գործիչների կենսագրությունները (մեզ հասել է 50 կենսագրություն)՝ գույգ-գույգ ընտրելով նշանակությամբ և գործունեությամբ մոտավորապես համարժեք մեկ հույն և հռոմեացի գործիչ կամ ավանդական հերոս, համեմատել է նրանց նման ու տարբեր հատկանիշները¹²:

Հայաստանի հայերի և հայ գործիչների մասին Պլուտարքոսը բազմաբնույթ տեղեկություններ է հաղորդում թագավորների և գորավարների ասույթներում: Պլուտարքոսը մանրամասն նկարագրում է Արտաշատի կառուցումը, մ.թ.ա. 69-66 թթ. հայ-հռոմեական պատերազմը, Տիգրան Բ Մեծի գործունեությունը, նրա փոխհարաբերությունները Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի հետ, Արտավազդ Բ-ի փոխհարաբերությունները Կրասոսի և Անտոնիոսի հետ: Պլուտարքոսի տեղեկությունների մեծ մասը միակողմանի են, Հռոմի հարձակումներից իրենց երկիրը պաշտպանող հայոց թագավորները՝ Տիգրան Մեծը և Արտավազդ Բ-ն անհիմն կերպով վատաբանված են: Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները ոչ-քննադատորեն ընդունելու հետևանքով պատմագիտության մեջ հին Հայաստանին և մասնավորապես Տիգրան Մեծին վերաբերող որոշ հարցեր սխալ են մեկնաբանվում¹³: Խոսելով Պլուտարքոսի ստեղծագործության բնորոշ գծերի մասին, ակադեմիկոս Վ. Բուզեսկուլը գրել է. «Պլուտարքոսը որպես մտածող չի բարձրացել իր դարաշրջանի հոգևոր մակարդակից, բայց նա ոչ գիտաշխատող է, ոչ պատմաբան: Նա քննադատական տաղանդ չէ, նա նախկինում չափազանց լավ կարդացած, լայն կրթություն ստացած դիլետանտ է, պարզապես հանրաճանաչ բարոյական փիլիսոփա: Այս տեսանկյունից պետք է հաշվի առնել նաև նրա «Կենսագրություն»-ը: Պլուտարքոսը իր հերոսներով հետաքրքր-

¹² Տե՛ս Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, հ. 9, Երևան, 1983, էջ 332-333:

¹³ Նույն տեղում:

ված է ո՛չ թե որպես պատմական դեմքեր, այլ որպես մարդիկ՝ որպես հայտնի արժանիքներ կամ թուլություններ ունեցող անձինք: Նա հիմնականում կենտրոնանում է նրանց մարդկային անհատական հատկությունների, բնավորության վրա, ահա թե ինչն է գրավում նրա ուշադրությունը»¹⁴:

Վ. Բուզեսկուլի վերը նշված բնութագրումը լավագույն ապացույցն է այն բանի, որ Պլուտարքոսը կեղծել է իրականությունը Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի անունը ևս մեկ աստիճանով բարձրացնելու նպատակով:

Այժմ անդրադառնանք Պլուտարքոսի կողմից մի քանի պատմական փաստերի վերլուծությանը: Օրինակ, Միհրադի փախուստը Հայաստան Պլուտարքոսը այսպես է նկարագրում. «Այժմ Լուկուլոսը շարժվեց առաջ և հասավ Տալավրա: Սակայն Միհրդատը դեռ չորս օր առաջ կարողացել էր փախչել Հայաստան, Տիգրանի մոտ: Ուստի Լուկուլլոսը ետ վերադարձավ, նա հպատակեցրեց Խալդյաներին ու իբերներին, նվաճեց Փոքր Հայքը և շատ բերդերի ու քաղաքների ստիպեց հանձնվել: Այնուհետև նա Ապիանոսին Տիգրանի մոտ ուղարկեց՝ Միհրդատին հանձնելու պահանջով, իսկ ինքը ուղևորվեց դեպի Ամիսոս, որը դեռևս գրավված չէր»¹⁵», «Նրա մոտ գտնվում էին շատ թագավորներ, որոնց ծառաների դիրքին էր դասել, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես իր մոտ էր պահում՝ որպես ուղեկիցներ կամ թիկնապահներ, և երբ նա գնում էր ձիով, նրանք, կարճ քիտոններ հագած, վազում էին կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում և գրադվում էր պաշտոնական գործերով, ձեռքերը կրծքներին դրած՝ կանգնում էին նրա երկու կողմերում: Համարում էին, որ այդ դիրքը ամենալավ ձևով է արտահայտում նրանց ստրկական կախվածության լրիվ ընդունումը: Այն ընդունողները տիրոջ տրամադրության տակ էին դնում իրենց մարմնի հետ միասին նաև իրենց ազատությունը և պարտակա-

¹⁴ St' u **Бузескул В.**, Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в., Санкт-Петербург, 2005, с. 273-274:

¹⁵ St' u **Պլուտարքոս**: Կենսագրություններ, /Լուկուլլոս. 19/, հին հունարենից թարգմանությունը Ս.Գրքաշարյանի, Երևան 2001, էջ 51:

նություն էին համարում ամեն ինչ հանդուրժել ու տանել առանց առարկությունների, սակայն Ապպիանոսը՝ բոլորովին չշփոթվելով և չվախենալով շքեղ տեսարանից, սկզբից նեթ ուղղակի հայտարարեց, որ եկել է Միհրդատին ստանալու, ինչը հարկավոր էր Լուկուլլոսի հաղթահանդեսի համար, կամ Տիգրանին պատերազմ հայտարարելու: Տիգրանը համարյա առաջին անգամ էր լսում ազատ մարդու խոսք, առաջին անգամ այն քսանհինգ տարիների ընթացքում, որ թագավորում էր կամ ավելի ճիշտ կատակախառն հեգնում էր ժողովրդին: Նա Ապպիանոսին պատասխանեց, թե ինքը չի հանձնի Միհրդատին, իսկ եթե հռոմեացիները պատերազմ սկսեն, ապա ինքը կպաշտպանվի: Զայրացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ նա իր գրության մեջ իրեն անվանել էր «արքա», և ոչ թե «արքայից արքա», ինքը ևս իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր: Այդուհանդերձ, Ապպիանոսին նա շքեղ նվերներ ուղարկեց, իսկ երբ վերջինս մերժեց, Տիգրանը դրան ավելացրեց նորերը, և Ապպիանոսը, որպեսզի չկարծեն, թե թշնամություն է անում հայոց արքայի հետ, վերցրեց միայն մի գավաթ, իսկ մյուս նվերները հետ ուղարկեց և շտապեց վերադառնալ իր գորավարի մոտ¹⁶:

Պլուտարքոսը Տիգրան Մեծին ներկայացնում է որպես մի դաժան ստրկատեր և իր կատարած նվաճումներից մեծամտացած մեկի: Վերլուծելով նույն աղբյուրը տեսնում ենք, որ հայոց արքայի հակապատկերն է Ապպիանոսը: Վերադառնալով Ապպիանոսի հանդիպմանը հարկ ենք համարում նշել հետևյալը, որ Ապպիանոսի նման պահվածքը Տիգրան Մեծի հանդեպ խիստ կասկածելի է այն առումով, որ այդ ժամանակ հայոց արքան գտնվում էր իր կայսրության հարավային մարզում, որտեղ մնաց երկար ամիսներ: Դամասկոսում հատված նրա դրամներն են ապացուցել, որ Տիգրանը նստում էր նաև Ասորիքի հարավի այս ամենախոշոր քաղաքում: Ուստի հազիվ թե Ապպիանոսին ընդունելու նպատակով Տիգրանը ընդհատեր իր անելիքը հարավում և վերադառնար Անտիոք: Անկոչ հյուրին նույնիսկ ազնվական ծագում ունեցող, պալատում տեսակցություն որոնող վաճառական-

¹⁶ Նույն տեղում /Լուկուլլոս. 21/, էջ 55-56:

ների, այլ պատվիրակների կարող էր ընդունել կուսակալ Բագադատենը: Այնպես որ Ապպիանոսի արտաբերած տողերը դժվար է համարել վավերական: Թերևս իրատեսական կարելի է համարել այն, որ Ասորիքում Ապպիանոսին Տիգրանի անունից թանկարժեք նվերներ ուղարկեցին, որոնց վրա ավելացվեցին նորանոր ընծաներ: Նվերները բարի կամքի մի դրսևորում էին աշխարհի բոլոր անկյուններում և փոխանակվում էին առձեռն: Բայց Պլուտարքոսի երիտասարդ դեսպանը իբր ձեռնունայն էր և հայոց արքունիքից վերցրեց միայն մի գավաթ: Այստեղից դժվար չէ հասկանալ, որ ամբողջ Բանակցային գործնթացը տեղի է ունեցել հեռակա կարգով, իսկ եթե անգամ այդպիսիք կնքվել են «արքա» և «պարպրետոր» փոխադարձ տիտղոսներով, ապա միայն ու միայն հայոց արքայի գործակալի և Հռոմի սուրհանդակ պաշտոնյայի միջև¹⁷: Չէ որ Ապպիանոսը չէր կարող հայոց արքային անվանել պարզապես «արքա», եթե նույնիսկ իրեն տրված նամակում այդպես գրված լիներ. նախ, հայոց արքան նրան չէր խնայի նման հանդգնության համար, և հետո, ինչպես ներկայացնում է Պլուտարքոսը՝ «Հելլենների համար հայկական տիրապետությունը անտանելի լուծ էր, հատկապես այն պատճառով, որ իր անսովոր հաջողությունների հետևանքով արքան դարձել էր հանդուգն ու մեծամիտ: Նրան թվում էր, որ այն ամենը, ինչ հասարակ մարդկանց նախանձն ու հիացմունքն է շարժում, ոչ միայն գտնվում է իր իշխանության տակ, այլ մտածված կերպով ստեղծված է իր համար: Առաջին քայլերը անելիս Տիգրանի հնարավորություններն ու ծրագրերը խիստ չնչին էին, իսկ այժմ նա նվաճել էր բազում ժողովուրդների, ինչպես ուրիշ ոչ ոք չէր կարողացել, կոտրել պարթևների հզորությունը և Միջագետքը լցնել հելլեններով, որոնց մեծ թվով բռնագաղթեցրել էր Կիլիկիայից և Կապադովկիայից, և մի շարք այլ ժողովուրդներ, ինչպես օրինակ արաբական ցեղերին, որպեսզի նրանց օգտագործեր առևտրական կարիքների համար»¹⁸: Այստեղ հարց է առաջանում՝ Պլուտարքոսի կողմից այսպիսի բնութագրում կրող մարդը կարող էր հանդուրժել այդ Ապ-

¹⁷ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, Տիգրան Մեծ, Երևան, 2005, էջ 125:

¹⁸ **Պլուտարքոս**, նշվ. աշխ., /Լուկուլլոս. 21/, էջ 55:

պիանոսի «արքա», այլ ոչ թե «արքայից արքա» արտահայտությունը:

Հայաստանում թագավորում է Տիգրանը, արքայից արքան, որն իր գորքով փակում է պարթևների ճանապարհը դեպի Փոքր Ասիա, իսկ հունական քաղաքային համայնքները վերաբնակեցնում է Միդիայում, այդ արքան նվաճել է Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ Մելևկյան տոհմի թագավորին մահապատժի է ենթարկել՝ գերության տանելով նրա դստերին ու կանանց: Եվ նման մարդը Միհրդատի բարեկամն է, նրա փեսան: Եվ եթե Միհրդատը դիմի նրա պաշտպանությանը, ապա Տիգրանը Միհրդատին չի թողնի վտանգի մեջ և պատերազմ կսկսի մեր դեմ: Չլինի այնպես, որ շտապելով Միհրդատին քշել իր տիրություններից, հանդիպենք Տիգրանին և փորձանքի գանք: Քանզի նա վաղուց առիթ է փնտրում մեր դեմ պատերազմելու, իսկ նա ավելի հարմար ի նչ առիթ կարող է գտնել, քան արքայական ազգակցին փորձանքի մեջ օգնելը: Ինչո՞ւ դրան ձգտենք, ինչո՞ւ սովորեցնենք Միհրդատին, թե ում օգնությանը դիմի մեր դեմ պայքարելիս: Ինչո՞ւ նրան մղել Տիգրանի գիրկը, երբ ինքը այդ չի ուզում և այն համարում է անպատվություն: Լավ չի՞ լինի, եթե նրան ժամանակ տանք հավաքելու իր սեփական ուժերը և նորից ոգևորվելու, այնժամ մեզ մնում է կռվել ոչ թե մարերի և հայերի, այլ կռվիների, տիրաբեկների և կապաղովկիացիների դեմ, որոնց մենք բազմիցս հաղթել ենք,- գրում է Պլուտարքոսը¹⁹: Միննույն ժամանակ, հակասելով ինքն իրեն և իր գրած «Կենսագրություններ» երկին, որքան հնարավոր է, փորձում է արժեգրկել հայոց արքայի կերպարը հետևյալ դրվագում. «Բայց Տիգրանը, որ առաջ ոչ մի անգամ ցանկություն չունեի տեսնել և խոսել Միհրդատի, իր իսկ մերձավորի հետ, Միհրդատին վերաբերվում էր արհամարանանքով ու գոռոզությամբ և նրան կալանավորի նման պահում էր իրենից հեռու, մութ և վատառողջ մի վայրում»²⁰: Պլուտարքոսը այնպես է նկարագրում այս իրավախճակը, կարծես ներկա է Միհրդատի սենյակում, և այսպիսի նկա-

¹⁹ Նույն տեղում /Լուկուլլոս. 14/, էջ 44:

²⁰ Տե՛ս Պլուտարքեսի Քերովնացոյ, Զուգակշիռք, հատոր գ, թարգմանեալ ի բնագիրէն Հ. Եղիայ Վարդապետի Թումաճան ի Մխիթարեան Ուխտէն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, ՌՄԶԲ (1833), էջ 556-557:

րագրությամբ փորձում է նսեմացնել հայոց արքայի կերպարը, դեռ ավելին՝ հայոց արքան է պատճառ դառնում Մեթրոդորոսի մահվան, չէ՞ որ Տիգրանն է Միհրդատին ներկայացնում Մեթրոդորոսի դիրքորոշումը իր նկատմամբ, իսկ շուտով հացադուլով ինքնասպան է լինում հռետոր Ամֆիկրատեսը: Սրանով Պլուտարքոսը ստեղծում է մի պատրանք, ըստ որի հայոց արքան ոչ միայն հունական լայն զանգվածների, այլև մտավորական վերնախավի հռետորների փիլիսոփաների կեղծ բարեկամն է ու թշնամին²¹: Գալով սկզբից, նշենք, որ մ.թ.ա. II դարում Փոքր Հայքը ապաստան տվեց իր հայրենի Կապադովկիայից փախած պատանի Միհրդատ Եվպատորին: Հայոց արքա Անտիպատրոսը, որդեգրելով Միհրդատին, մ.թ.ա. 112 թվականին նրան կտակեց Փոքր Հայքի թագավորությունը: Միհրդատը պաշտոնապես կոչվում է հայոց արքա²²: Քննության առնելով վերը նշվածը, կարող ենք ասել, որ հայոց արքան պաշտպանում էր ոչ թե մի օտար արքայի և երկրի, այլ իր մեծ տերության մի մասը կազմող Փոքր Հայքի թագավորությունը և նրա արքա Միհրդատին:

Նույն Պլուտարքոսը գրում է. «Տիգրանի զինվորները փախան, ավելի ճիշտ փորձեցին փախչել, բայց իրենց շարքերի խտության խորության պատճառով իրենք փակում էին իրենց իսկ ճանապարհը, որի պատճառով էլ մեծ կոտորած սկսվեց: Տիգրանը դիմեց փախուստի, բայց տեսնելով, որ իր որդին ևս դժբախտության մեջ է, նա վերցրեց խույրն իր գլխից և արտասվելով այն հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ ինքը իրեն փրկի բոլոր հնարավոր միջոցներով: Բայց պատանին չհամաձակվեց խույրը դնել գլխին, այլ այն տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Դիպվածով այս ծառան գերի ընկավ և այսպիսով, Տիգրանի խույրը ևս ավելացավ մյուս ավարներին»²³: Եթե այնպես է, ինչպես ներկայացրել է Պլուտարքոսը ապա այդ դեպքում Լուկուլլոսից հետո Պոմպեոսը ի՞նչ գործ ուներ Հայաստանում, չէ՞ որ Հայաս-

²¹ **Հակոբյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 125:

²² **Նույն տեղում**, էջ 57: Տե՛ս նաև՝ «Փոքր Հայքի հայոց արքա Անտիպատրոսը երկրի թագը դրել էր հայազգի Միհրդատ Եվպատորի գլխին...» (տե՛ս **Պետրոսյանց Տ.**, Տիգրանական մեկդարյա արքայից արքայություն դաս-պոեմ, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2014, էջ 7):

²³ Տե՛ս **Պլուտարքոս**: Կենսագրություններ, /Լուկուլլոս 28/, էջ 68:

տանը պարտված էր, իսկ հայոց արքան առանց խույրի, Լուկուլտսը կարող էր հպարտանալ իր հաղթանակով, իսկ դրա ապացույցը դառնալու էր հայոց արքայի թագը, որը կարող էր ցուցադրվել Լուկուլտսի հաղթահանողների ժամանակ: Պլուտարքոսի կողմից նմանատիպ նկարագրության ենք հանդիպում նաև Պոմպեոսի Հայաստան ժամանելու նկարագրական դրվագներում, երբ Պլուտարքոսը գրում է. «Եվ այդ միջոցին Պոմպեոսը ներխուժեց Հայաստան, ուր նրան հրավիրում էր երիտասարդ Տիգրանը: Վերջինս արդեն ապստամբել էր իր հոր դեմ և Պոմպեոսին դիմավորեց Արաքս գետի մոտ: Պոմպեոսն ու երիտասարդ Տիգրանը առաջ անցան՝ գրավելով ճանապարհին հանդիպած քաղաքները: Սակայն Տիգրան արքան, որ հենց վերջին ժամանակներս ջարդվել էր Լուկուլտսից, իմանալով Պոմպեոսի մեղմ ու բարի բնավորությունը, հռոմեական պահակային ջոկատը ներս թողեց իր պալատը, իսկ ինքը բարեկամների և ազգականների ուղեկցությամբ մեկնեց Պոմպեոսի մոտ, որպեսզի նրա ձեռքը հանձնվեր: Երբ արքան ձիով եկավ հասավ ճամբարի մոտ, Պոմպեոսի երկու լիկտորներ մոտենալով նրան հրամայեցին ձիուց իջնել ու ոտքով գնալ, քանի որ հռոմեական ճամբարում ձիավոր չէին տեսել: Տիգրանը հնազանդվեց և նույնիսկ սուրն արձակելով՝ հանձնեց նրանց: Վերջապես, երբ արքան կանգնեց Պոմպեոսի առաջ, հանեց իր խույրը՝ մտադիր լինելով դնել գորավարի ոտքերի մոտ և, որ ամենամոթալին է, ծունկի գալ նրա առաջ: Պոմպեոսը սակայն, հասցրեց բռնել արքայի աջ ձեռքը և իր կողմը քաշել: Ապա նրան նստեցրեց իր կողքին, իսկ նրա որդուն մյուս կողմում: Պոմպեոսը արքային հայտնեց, թե նրա նախկին բոլոր դժբախտությունների համար մեղավոր է Լուկուլտսը, որը նրանից խլել է Ասորիքը, Փյունիկիան, Կիլիկիան, Գալթիան և Մոփենեն: Այն հողերն էլ, որոնք դեռ մնացել են նրան, թող տիրի՝ հռոմեացիների հասցրած վիրավորանքի համար վճարելով յոթ հազար տաղանդ, իսկ Մոփենեում (Օմփ) թագավոր կլինի իր որդին: Այս պայմանը Տիգրանը ընդունեց, և հռոմեացիները ողջունեցին նրան ինչպես արքային է վայել»²⁴:

²⁴ Պլուտարքոս, Երկեր, /Պոմպեոս XXXIII/, թարգմանությունը ռուսերենից Համո Հարյանի, Երևան, //Հայաստան//, 1987, էջ 258-259:

Անդրադառնալով Տիգրան Կրտսերի ապստամբությանը նշենք, որ այս կապակցությամբ Հայկ Հակոբյանը գրել է. «Պոմպեոսը փորձեց շահագործել Տիգրան Կրտսերին, որը Ծովքում կարևոր դիրք էր գրավում հենց Տիգրան Մեծի ենթակայության ներքո, դեռևս հռոմեացիների հետ գալիք բանակցություններից շատ առաջ: Այստեղից էլ Տիգրան Կրտսերի առնչությունը Պոնտոսին ու հռոմեական դիրքերին: Իբրև Պոմպեոսը համոզում է Կրտսերին արշավել իր հոր դեմ: Սա անտրամաբանական է, եթե հիշենք, որ Տիգրան Մեծի երկու որդիները այլևս չկային, ապա գահի հաջորդ թեկնածուն Տիգրան Կրտսերն էր, և նրա ամուր դաշինքը արքայից արքայի հետ, մի կողմ թողնելով հայրական ու որդիական զգացմունքների խնդիրը, ակնհայտ պիտի լիներ: Թեև հռոմեացիների առաջին թիրախը Մեծ Հայքի արևմուտքում դարձել էր Տիգրան Կրտսերը և հռոմեական դիվանագիտության ու զորքերի բոլոր միջոցները միտված էին ճնշելու արքայի այս որդուն²⁵»: Իսկ ինչ վերաբերում է Տիգրանի ծնկի գալուն արքայի առաջ ապա դեպքերի անհավաստի շարադրանքը թույլ է տալիս որսալ այդ կեղծ տողերի ներսում թաքնված իրական միտքը: Քանի որ կասկածից վեր է, որ Պոմպեոսը մինչ այս չի մտել Մեծ Հայքի սահմանները, ապա նրանց հեռակա կամ ուղակի հանդիպումը կարող էր տեղի ունենալ Կապադովկիայում կամ էլ Եփրատի արևմտյան ափին բուն հայկական որևէ վայրում: Այն ակնարկը, ըստ որի Պոմպեոսը Եկեղյաց գավառի մոտերքում էր, ցավոք, չի հուշում, թե հանդիպումը այնտեղ պիտի եղած լիներ, թե հայ-կապադովկիան սահմանի վրա²⁶: Տիգրանը, քանի որ իր որդու հակառակվելու պատճառով չէր կարող մեղմ պայմանների հասնել, երբ արդեն Պոմպեոսն էլ Արաքսն անցնելով մոտեցել էր Արտաշատին, այնժամ «Տիգրանը թե՛ քաղաքը հանձնեց նրան և թե՛ ինքը հոծարակամ եկավ նրա զորակայանը» հայտնում է Դիոն Կասիոսը²⁷:

²⁵ **Հակոբյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 174-175:

²⁶ **Նույն տեղում**, էջ 175:

²⁷ Տե՛ս **Հովսեփոս Փլավիոս**: Դիոն Կասիոս, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրությունները Ս. Մ. Կրկաշարյանի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9 Հին հունական աղբյուրներ, հ. Ա, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1976, էջ 140:

Դեպքերը ակնթարթորեն փոփոխվում են Եփրատի ափից մի այլ գետի ավազան ու Արտաշատ մայրաքաղաք: Սա դեռ ոչինչ, Պոմպեոսը միանգամից տեղափոխվում է Արտաշատի պալատները: Փոխանակ Պոմպեոսի ու Տիգրանի դեսպանները հանդիպեն նրա քաղաքներից որևէ մեկում, հեղինակները դեպքերը տեղափոխում են օտարի երկրում Հռոմին պատկանող մի տարածք՝ ինչ-որ ճամբար: Այն դեպքում, երբ հայոց արքան երբեք նման հանդիպումների չէր գնում սեփական անվտանգությունից և առավել ևս բարձր դիրքից ելնելով, օրինակ՝ նույնիսկ աղվանների թագավորը չի գնում հռոմեական ճամբար Պոմպեոսի մոտ, այլ խնդրում է հաշտություն իր բանագնացների միջոցով, ուր մնաց Տիգրան Մեծը անձամբ գնար Պոմպեոսի հետ բանակցելու²⁸: Եվ ըստ այդմ, Տիգրան Մեծը Պոմպեոսի զորակայան չէր կարող գնալ, քանի որ Պոմպեոսը Ծոփքից մեկ քայլ առաջ չի մտել Հայաստան, իսկ Տիգրան Մեծը մեկ քայլ անգամ չի հեռացել Արտաշատ մայրաքաղաքից: Տիգրան Մեծի և Պոմպեոսի բանակցությունների միջնորդը եղել է Տիգրան Մեծի որդին՝ Տիգրան Կրտսերը: Նա, թերևս, կարող էր ծնկել Պոմպեոսի առաջ²⁹: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Պոմպեոսի հաղթահանդեսի թափորի մեջ, չհաշված ծովահենների պարագլուխներին, որպես գերիների տանում էին հայոց թագավոր Տիգրանի որդուն՝ կնոջ ու դստեր հետ, իր իսկ Տիգրանի կնոջը, նրա հինգ որդիներին և սկյութ կանանց, այնուհետև տանում էին աղվաններից և իբերներից վերցրած պատանդներին ու Կոմմագենեի թագավորին³⁰: Փաստացի մենք առկա պատմական նյութերի վերլուծության հիման վրա արձանագրում ենք մի փաստ, որը մեր ուսումնասիրության արդյունք է՝ Պլուտարքոսը կեղծել է պատմա-

²⁸ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 175-176:

²⁹ Հարցազրույցը Մադոնա Մարտիրոսյանի՝ Տիգրան Պետրոսյանցի հետ հարցազրույցից, 10.02.2020- ին: Տե՛ս նաև Հայկ Հակոբյանի հետ հարցազրույցը, Չայն Արարատի-26, Տիգրան Մեծ Tigran the Great. Armenology <https://www.youtube.com/watch?v=sKqbKpqmgeY> (Հղումը կատարվել է՝ 05.02.2020):

³⁰ Եվ այսպիսով Պոմպեոսը՝ չկարողանալով գերի տանել Տիգրան Մեծին, դրժեց իր եղբորը որպես բարեկամ և դաշնակից: Եվ իբրև թե հաղթել է հայոց արքա Տիգրանին, գերի տարավ նրա որդուն՝ Ծոփքի արքա Տիգրան Կրտսերին (տե՛ս **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, /Պոմպեոս. 45/, էջ 275):

կան իրականությունը, Տիգրան Կրտսերի գործողությունը վերագրելով Տիգրան Մեծին:

Ինչ վերաբերում է հայկական և հռոմեական բանակների Տիգրանակերտի ճակատամարտի ժամանակ ունեցած կորուստներին, Պլուտարքոսը գրել է. «Ասում են, որ թշնամու հետևակից կոտորվեց հարյուր հազարից ավելի մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին փրկվել: Հռոմեացիներից վիրավորվել էր հարյուր մարդ և սպանվել հինգը»³¹: Պլուտարքոսի այս կեղծիքը ուղղակի ապշեցուցիչ է, որի լավագույն պարզաբանումը տվել է Արտակ Մովսիսյանը, որը գրել է. «Հայերի շուրջ 150 հազարի դիմաց հռոմեացիների 5 զոհ տալուն կարելի է հավատալ, եթե մ.թ.ա. I դարում Հռոմն ունենար ինքնաթիռներ և միջուկային զենք»³²:

Ամփոփում

Մ.թ.ա. I դարի 90-70 ա.կան թվականները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնահատուկ են: Այդ ժամանակ Հայաստանը բռնել է արտաքին նվաճումների ուղին՝ ստեղծելով աշխարհակալ տերություն Առաջավոր Ասիայում: Եվ դա եղել է Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) օրոք:

Փորձել ենք երկու հռոմեացի հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները ներկայացնել պատմավերլուծական մեթոդի օգնությամբ:

Կիկերոնը, ինչպես նշվեց, անմիջապես Տիգրան Մեծի օրոք եղել է Հռոմի սենատի անդամը, և նրա կարծիքները մասնավորապես ձևավորվել են սենատի ստացած զեկույցների հիման վրա: Իսկ Պլուտարքոսը հետտիգրանյան շրջանի պատմիչ է և հավանաբար կրկնել է իրենից առաջ եղած տեղեկությունները՝ դրանց հաղորդելով ավելի մեծ ճոխություն: Այս պատմիչները հռոմեացի զորավարների հզորությունն ի ցույց դնելու նպատակով, փորձել են սեփական ժողովրդի և պատմության առջև նսեմացնել Տիգրան Մեծի իրական հզորությունը: Ամենավաղ օրինակը Պլուտարքոսի

³¹ Լույս տեղում /Լուկուլլոս.28/ էջ 68:

³² Տե՛ս Սովսիսյան Ա., Տիգրան Մեծ թագավորներից մեծագույնը, Երևան, ԵՊՀ, 2010, էջ 53:

երկում Հայոց արքայից արքա Տիգրան Մեծի՝ Պոմպեոսի առաջ թվացյալ խոնարհվելու տեսարանի նկարագրությունն է, որը հետագայում պարբերաբար կրկնվել է տարբեր հեղինակների մոտ՝ ամեն անգամ ներկայացվելով առավել վիպական ճոխությամբ: Այս դրվագը, կարծում ենք, չի համապատասխանում իրականությանը: Այդ միջոցին Հռոմի տրիումվիրատը զբաղված էր երկրի նոր ղեկավարների փնտրտուքով, և Պոմպեոսը շտապում էր հասնել Հռոմ և հեշտությամբ համաձայնել է Տիգրան Մեծի առաջարկած պայմաններով խաղաղության ակտի կնքմանը, որի դիմաց Տիգրան Մեծը Օռփքի գանձարանից նրան նվիրել է 6000 տաղանդ ոսկի և արծաթ: Այս դրվագի վիպականացումը հռոմեացի պատմիչներին ձեռնտու էր՝ որդու փոխարեն կերպավորել հորը: Համոզված ենք, որ հռոմեական զորավարը որպես հաղթահանդեսի ցուցադրություն կտաներ Տիգրան Մեծին, եթե Հայոց արքան անխոհեմ լիներ և սխալմամբ իրականում հայտնվեր Պոմպեոսի զորակայանում: Բայց քանի որ Տիգրան Մեծն անձամբ չի գնացել հռոմեացու զորակայան, վերջինս ուխտադրժորեն Հռոմ է տարել նրա որդուն՝ Տիգրան Կրտսերին, երբ մինչ այդ Տիգրան Մեծի հետ եղբայրության դաշինք էր կնքել:

Madona Martirosyan
Armenian State Pedagogical University
after Kh. Abovyan (ASPU)
madona.martirosyan.94@list.ru

TIGRANES THE GREAT FROM THE VIEWPOINT OF ROMAN HISTORY

The 90-70s of the first century are special in the history of the Armenian people. At that time, Armenia took the path of foreign conquests, creating a world power in Near East. And that happened during the reign of Tigran the Great (95-55 BC). We have tried to present the information provided by two authors with the help of historical-analytical method. Cicero, as mentioned, was a member of the Roman Senate during the reign of Tigran the Great, and his opinions were particularly formed

on the basis of the reports received by the Senate. And Plutarch is a historian of the Tigranian period, and he probably repeated the information before him, adding more richness to it. In order to demonstrate the power of the Roman generals, these historians tried to belittle the real power of Tigran the Great in front of their own people and history. The most vivid example is the description of the scene of the seeming bowing of the Armenian king Tigran the Great to Pompey in Plutarch's book, which was later repeated regularly by different authors, each time presented with more epic splendor. This episode, we believe, is not true. Meanwhile, the Triumvirate of Rome was busy looking for new leaders of the country, and Pompey was in a hurry to reach Rome and easily agreed to conclude a peace act on the terms proposed by Tigran the Great, in return for which Tigran the Great gave him 6000 talents of gold and silver from the treasury of Tsopk. Roman historians favored the fictionalization of this episode by portraying the father instead of the son. We are sure that the Roman general would have taken Tigran the Great as a show of triumph if the Armenian king had been imprudent and mistakenly actually ended up in Pompey's garrison. But since Tigran the Great did not personally go to the Roman's military base, the latter took his son, Tigran the Younger, as a pilgrim to Rome, when before that he had signed an alliance of brotherhood with Tigran the Great.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Հակոբյան Հ.**, Տիգրան Մեծ, Երևան, «Լուսակն», 2005, 125 էջ:
2. Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 720 էջ:
3. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 12, Երևան, 1986, 752 էջ:
4. **Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս**, թարգմանություն բնագրից, առաջաբանը և ծանոթություններ Ս.Մ. Կրկաշարյանի Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, հտ. Ա, Երևան, 1976, Հայկ. ՍՍ ԳԱ, էջ 268:
5. **Մանանդյան Հ.**, Տիգրան Բ և Հռոմը, Յերեվան, Արմֆան, 1940, էջ 251:
6. **Մանասերյան Ռ.**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, «Հայաստան», 1987, 241 էջ :

7. **Մովսիսյան Ա.**, Տիգրան Մեծ թագավորներից մեծագույնը, Երևան, ԵՊՀ, 2010, 84 էջ:

8. **Մուշեղյան Ա.**, Մ.թ.ա. I դարի հայոց աշխարհակալ Տիգրան Մեծը՝ անտիկ հռչակավոր ճարտասան և Հռոմի սենատոր Յիցերոնի գնահատմամբ, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի կողմից կազմակերպված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու՝ նվիրված Պողոս Խաչատրյանի ծննդյան 90-ամյակին, Երևան, «Միսմա» ՍՊԸ, 2020, էջ 96-98:

9. **Պետրոսյանց Տ.**, Տիգրանական մեկդարյա արքայից արքայություն դաս-պոնեմ, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2014, 31 էջ:

10. **Պլուտարքեայ Քերովնացիոյ**, Զուգակշիռք, հատոր գ, թարգմանեալ ի բնագիրէն Հ. Եղիայ Վարդապետի Թումաճան ի Մխիթարեան Ուխտէն, Վեվետիկ, Սուրբ Ղազար ՌՄԶԲ (1833), 714 էջ:

11. **Պլուտարքոս**, Երկեր, թարգմանությունը ռուսերենից Համո Հարյանի, Երևան, //Հայաստան//, 1987, 799 էջ:

12. **Պլուտարքոս**, Կենսագրություններ, հին հունարենից թարգմանությունը Ս.Գրքաշարյանի, Երևան 2001, 391 էջ:

13. **Бузескул В.**, Введение в историю Греции/ Обзор источников и очерки разработки греческой истории в XIX и в начале XX в./, Санкт-Петербург, 2005 с. 671.

14. **Цицерон** Речи, в двух томах I, годы 81-63 до н.э., Москва “Наука” 1993, 448 с.

15. **Цицерон** Речи, в двух томах II, годы 62-43 до н.э., Москва “Наука” 1993, 400 с.

Հարցազրույցներ

16. **Մադոնա Մարտիրոսյան** Տիգրան Պետրոսյանցի հետ հարցազրույցից, 10.02.2020- ին:

17. **Հայկ Հակոբյան** Չայն Արարատի-26, Տիգրան Մեծ Tigran the Great. Armenology <https://www.youtub.com/watch?v=sKqbKpqmgeY> (Հղումը կատարվել է՝ 05.02.2020):